

HÁZASSÁGON KÍVÜLI SZÜLÉSEK EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON A KILENCVENES ÉVEKBEN*

A nem házas születések egyikét jelentik azoknak a demográfiai jelenségeknek, amelyek száma és aránya évszázadunk második felében, különösen pedig a kilencvenes években Európa-szerte, de Magyarországon is talán a leggyorsabban növekedett.

Előfordulási gyakorisága hazánkban hosszú évtizedeken keresztül alacsony volt, az összes gyermekszületésnek mindössze 5–6 százalékát jelentette. A változás a nyolcvanas évek elején-közepén kezdődött el. Az arányszám a kilencvenes évektől dinamikus növekedésnek indult, az elmúlt évben pedig az összes születésnek már mintegy egynegyede származott nem házas családi állapotú anyáktól. Mögötte egyértelműen az élettársi kapcsolatok terjedése áll. Ez azt jelenti, hogy a családi életforma hazánkban is – Európa számos országához hasonlóan – elindult a változások útján. Iránta a társadalom nem lehet közömbös. Mai ismereteink szerint az élettársi kapcsolatok bomlékonyabbak, mint a házasságok, ezért nagyobb az esélye annak, hogy gyermekszülés után ún. egyszülős családok alakuljanak ki, ami a családpolitika fokozott figyelmét igényli. De a tartós, megalapozott élettársi közösségek esetében is felmerülhetnek olyan, a szülők és a gyermekek egzisztenciális helyzetét nehezítő körülmények, amelyek pedig éppenséggel a családjog számára jelenthetnek újszerű feladatokat. Mindezek a problémák már a kilencvenes évek elején arra ösztönöztek bennünket, hogy a házasságon kívüli gyermekszülések alakulásának átfogó, mélyebb kutatására tegyünk javaslatot, olyan kutatásra, amelynek során az országos statisztikai adatok elemzése mellett érdeklődésünket az érintett anyák döntési motívumainak, attitűdjeinek vizsgálatára is kiterjeszthetjük. Ezt a célt végül is 1995–1998 között egy OTKA-pályázat keretében sikerült megvalósítani.

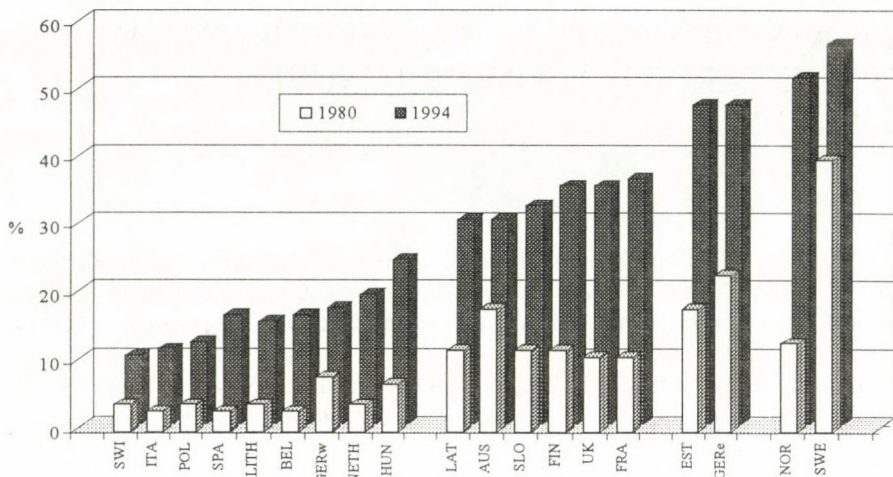
Európai kitekintés

A házasságon kívüli születések emelkedő trendje hazánkban a tradicionális családi életforma, értékrend változására utal, de nemzetközi viszonylatban ezt nem tekinthetjük új vagy rendkívüli jelenségnek. Az európai országok többségében az illegitim születési arány mind abszolút nagyságát, mind növekedési ütemét tekintve meghaladja a magyarországi szintet.

* A kutatást az OTKA támogatta. Nyilvántartási szám: T0 17928

1. ábra

Házasságon kívüli születések az összes születések százalékában

Forrás: Európatanács (1996)

Országnév-jelölések az 1. ábrában (és a következőkben)

POL:	Lengyelország	GERe:	Kelet-Németország	NOR:	Norvégia
LITH:	Litvánia	SLO:	Szlovákia	AUS:	Ausztria
HUN:	Magyarország	EST:	Észtország	NZL:	Új-Zéland
ITA:	Olaszország	UK:	Egyesült Királyság	NETH:	Hollandia
SPA:	Spanyolország	GERw:	Nyugat-Németország	FRA:	Franciaország
BEL:	Belgium	CAN:	Kanada	FIN:	Finnország
LAT:	Lettország	SWI:	Svájc	SWE:	Svédország

A grafikonból kitűnik, hogy Magyarország a házasságon kívüli születések számottevő emelkedése ellenére is – európai viszonylatban – még mindig az alacsony értéket prezentáló országok kategóriájába tartozik. Házasságon kívüli születések legnagyobb arányban Svédországban és Norvégiában fordulnak elő, ahol az összes élveszületések 50–60 százalékát jelentik. Különösen Norvégia esetében érdemes figyelni az 1980 és 1994 között bekövetkezett növekedésre, ami a nem házasságból történő születések több mint háromszoros emelkedését mutatja.

Figyelemre méltó a balti államok népesedési magatartásában mutatkozó különbség is. Észtországbán a házasságon kívüli gyermekvállalás a skandináv országokra jellemző magas gyakorisággal fordul elő, ellenben a szomszédos, azonos történelmi múlttal és kultúrával rendelkező Litvániában a nem házasságon kívüli gyermekvállalás kifejezetten alacsonynak, Lettországbán közepes mértékűnek nevezhető. A három ország közötti eltérés nem a rendszerváltozás hatására alakult ki, a különbség hasonló arányban már 1980-ban is jelen volt.

Szembevetve az eltérés Németország keleti és nyugati területei között is. A volt NDK-ban a szociálpolitikai kedvezményekre visszavezethetően a házasságon kívüli szülések aránya már a hetvenes, nyolcvanas években is kiugróan magas volt, s az újraegyesítést követően ez a tendencia inkább erősödött, semmint mérséklődött. A keletnémet területen a házasságon kívüli születések 45 százalékos körüli aránya mintegy két és félszerese a nyugatnémet értékeknek. Tehát amíg Nyugat-Németországban korábban és most is viszonylag ritka a házasságon kívüli gyermekvállalás, addig az ország keleti tartományaiban csaknem minden második gyermek nem házasságon kívüli kapcsolatból jön a világra.

A növekedés dinamikáját tekintve külön ki kell emelni Franciaországot, ahol a vizsgált periódus alatt igen nagy mértékű, mintegy négyszeres növekedés következett be a házasságon kívüli szülések arányában, előfordulási gyakoriságában.

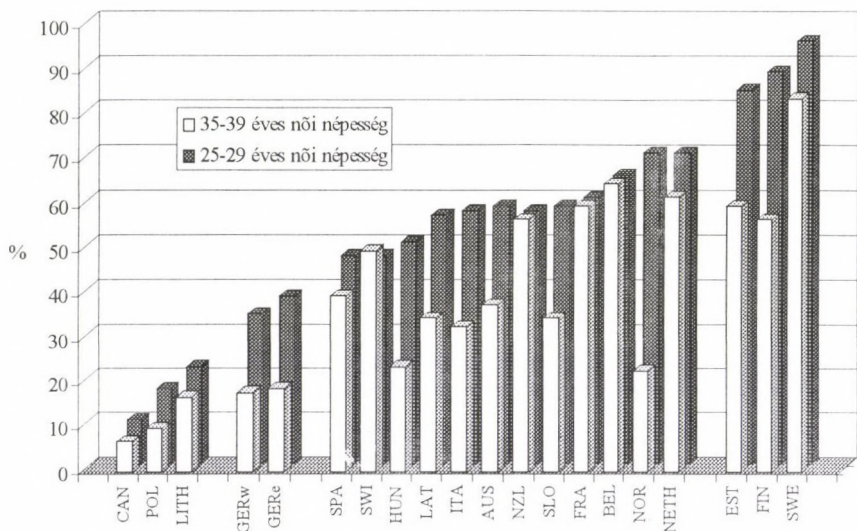
Az európai átlaghoz képest alacsony illegitim termékenységet mutató országok között a közös vonást, a népesedési magatartás közös okát keresve megkövethető, hogy a magyarázat a vallásnak az adott országok társadalmi értékrendjében játszott szerepében keresendő. Az e csoportba tartozó országok egy részében – Lengyelország, Olaszország, Spanyolország – a katolikus vallásnak napjainkban is meghatározó befolyása van, míg más országokban – Svájc, Hollandia – a protestáns etika értékrendformáló szerepe jellemző. Szociológiai-demográfiai kutatások tanúsága szerint valójában Magyarország is azon országok közé sorolható, ahol a népesedési magatartást tradicionális, közvetve valláserkölcsei értékek alakítják, befolyásolják.

A házasságon kívüli születések vizsgálatánál a trend erősödéséből levonandó következtetések, megállapítások megítélésénél fontos elemzési szempont a nem házasságon kívüli kapcsolat jellegének, intenzitásának vizsgálata. A megszületett gyermek szempontjából vizsgálva a kérdést nyilvánvalóan nem mindegy, hogy szülei ha nem is házasságban, de szoros élettársi kapcsolatban együtt élnek, mint ha az anya egyedülállóként hozza világra, apa nélkül neveli. Ezzel összefüggésben további kérdés, hogy a házasságon kívüli születések megnövekedett aránya milyen mértékben vezethető vissza a házasságkötés nélküli együttélések Európa-szerte terjedő gyakorlatára. Vagyis azért születik-e egyre több gyermek házasságon kívül, mert a szülők együtt élnek ugyan, de nem legalizálják kapcsolatukat, vagy a növekedés a mindennemű tartós párkapcsolatot elutasító magatartás terjedésére, az individualizáció térnyerésére vezethető vissza. Közelebb kerülünk a kérdés megválaszolásához, ha megnézzük, hogy az összes házasságon kívül született gyermekből az első gyermekek milyen arányban származnak a szülők tartós együttéléséből, élettársi kapcsolatból (lásd a 2. ábrát).

A 2. ábra adatainak összevetése az 1-ével érdekes következtetések levonására ad alkalmat. Láttuk, hogy Svédországban és Észtországban igen magas a házasságon kívüli születések aránya, de az is megállapítható, hogy ezen születések 80–90 százalékos arányban valójában házasság jellegű kapcsolatokból, a szülők tartós együttéléséből származnak. Az ugyancsak magas illegitim termékenységet mutató Norvégia esetében ez az arány – különösen az idősebb korosztályok esetében – már korántsem ilyen magas: a 35–39 évesek csupán egynegyede élt élettársi kapcsolatban első gyermeke megszületésekor, bár tény, hogy a fiatalabb korosztályok esetében ez az arány már 65–70 százalékos volt. Magas házasságon kívüli termékenység jellemző Németország keleti régiójára is, ehhez azonban kevés élettársi kapcsolatból történő gyermekvállalás társul. A 35–39 éves anyák 80 százaléka, a fiatalabbak (25–29 évesek) mintegy 60 százaléka egyedülálló anyaként hozza világra első gyermekét. Ebből a szempontból nem tapasztalható eltérés a keleti és nyugati régióban élő német nők magatartása között; mindkét csoportnál az egyedülálló anyaság – tudatos vagy kényszerű – vállalása dominál, azzal az el nem hanyagolható különbséggel, hogy a házasságon kívüli szülés a nyugatnémet területeken viszonylag ritka, míg a keletnémet nők körében viszonylag gyakori jelenség.

2. ábra

Élettársi kapcsolatból született első gyermek aránya
az összes házasságon kívüli születésekhez viszonyítva

Forrás: Klijzing és Macura, az 1997 októberében, Kínában megtartott IUSSP konferencián elhangzott előadás. (Kézirat)

Külön ki kell emelni Franciaországot, ahol a házasságon kívüli születések számottevő növekedésével párhuzamosan a fiatalabb korosztály körében éppen hogy csökkent az élettársi kapcsolatból történő gyermekvállalás, más szóval a házasságon kívüli szülések emelkedése döntően a ténylegesen egyedülálló anyák gyermekvállalásainak növekedésére vezethető vissza.

Az európai viszonylatban alacsony illegitim termékenységet mutató országokban a gyermekek többsége, de legalább fele élettársi kapcsolatban élő szülőktől származik. Különösen igaz ez az állítás a fiatalabb korosztályok esetében. Belgiumban és Hollandiában ez az arány a 25–29 évesek esetében 70–75 százalékos, és nem sokkal alacsonyabb az idősebb korosztálynál sem. Magyarország a női népesség gyermekvállalási magatartását tekintve a „közepes” csoportba tartozik. A fiatalabb korosztály az átlagot meghaladó (60% körüli) arányban élettársi kapcsolatból vállal gyermeket, míg az idősebbek esetében az egyedülálló státusz dominál.

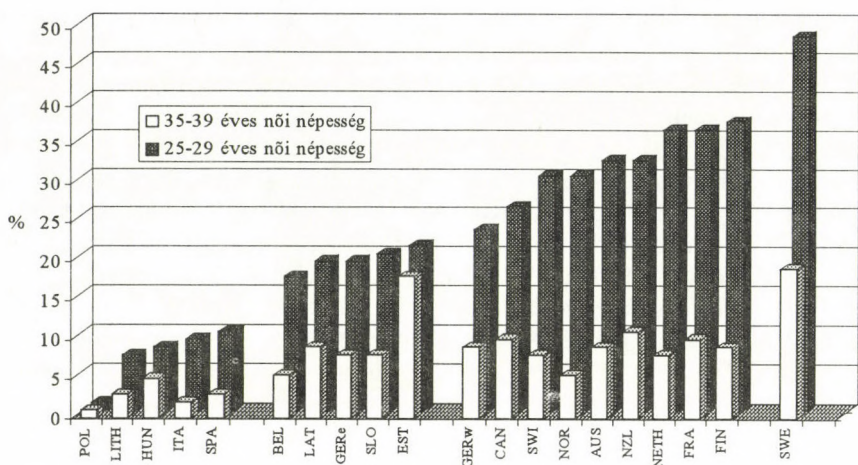
Látható tehát, hogy a házasságon kívüli szülések egyre nagyobb arányban származnak együtt élő pároktól, vagyis a házasságon kívüli születések növekedése részben az élettársi kapcsolatok gyakoribbá válására vezethető vissza. Az 1993. évi Európai Termékenységi- és Családtervezési vizsgálat kiterjedt az együttélésekre is, részben a felvétel időpontjában fennálló összes párkapcsolaton belül képviselt részarányát illetően, részben azt vizsgálva, hogy a fiatal, 25 éves generáció első tartós párkapcsolata házasság vagy házasságon kívüli együttélés volt-e.

A 3. ábrából kitűnik, hogy a párok együttélési szokásaiban tíz év alatt lényeges változás következett be. A házasság nélküli együttélés valamennyi ország esetében számottevő emelkedést mutatott, de az élettársi kapcsolatok gyakorisága és növekedési üteme tekintetében az országok közötti eltérések jelentősnek minősíthetők. Lengyelországban, Litvániában, Magyarországon, Olaszországban és Spanyolországban a párok túlnyomó többsége házasságban él, élettársi együttélés ezekben az országokban mind az idősebb, mind a fiatalabb korosztály esetében viszonylag ritkán fordul elő. Külön ki kell emelni Lengyelországot az egy-két százalék körüli együttélési gyakorisággal, amely a fiatalabb korcsoportok esetében sem mutat emelkedést. Magyarország is az erősen házasság-orientált országok csoportjába tartozik, viszonylag alacsony az élettársi kapcsolatban élők aránya, és az együttélési gyakoriság körülbelül azonos a fiatalabb és az idősebb korosztályoknál.

Valamennyi vizsgált ország esetében megállapítható, hogy a fiatalabb korosztályok lényegesen nagyobb gyakorisággal választják az élettársi kapcsolatot együttélésük kezdetének, mint a házasságot; a két korcsoport közötti eltérés ötszorosra is tehető, még Svédországban is mintegy két és félszeres. A különbség azonban nemcsak a két generáció eltérő életformaváltozására vezethető vissza, hanem arra a statisztikai és kutatási adatokkal bizonyított tényre, hogy a fiatalabb éveikben „csak” együtt élő párok a későbbiekben – gyermekük társadalmi, iskolai beilleszkedése miatt, vagy további gyermek születése előtt – mégiscsak házasságot kötnek. Az élettársi kapcsolatokat legnagyobb mértékben – még a skandináv országok között is – a svéd társadalom tolerálja, mégis az együttélések jelentős része Svédországban is házassággá alakul, s a második, harmadik gyermekek túlnyomó többsége már házasságban élő szülőktől jön világra.

3. ábra

Élettársi kapcsolatban élők aránya

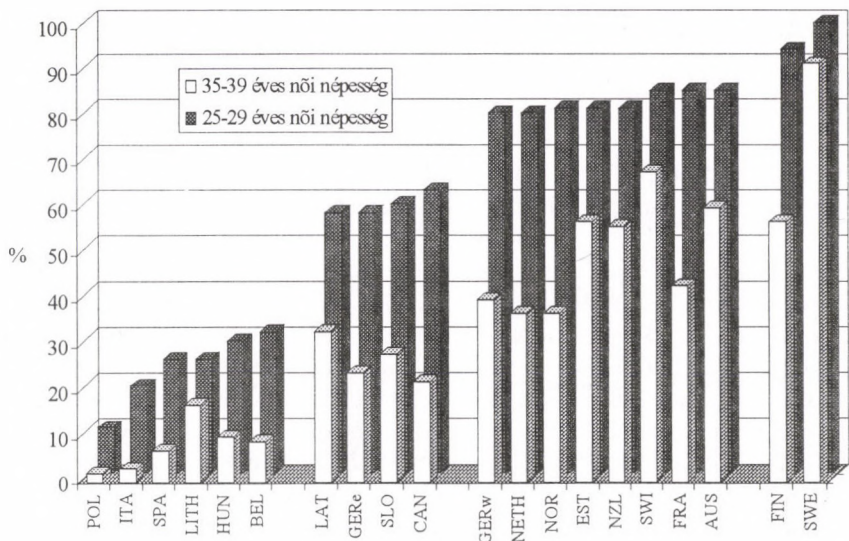
Forrás: Klijzing és Macura (1997)

A 3. ábra az élettársi kapcsolatok gyakoriságát és ezen életforma időbeni változását, a generációk eltérő magatartását éppen a fentiekben említett zavaró körülmények miatt csak nagyon nyersen tükrözi. Árnyaltabb képet kapunk, ha az első tartós párkapcsolatok jellegét vizsgáljuk, nevezetesen, hogy a vizsgált nők 25 éves korukban házasságban vagy élettársi kapcsolatban éltek-e.

A 3. és 4. ábrát összehasonlítva számos eltérés és számos hasonlóság állapítható meg. Eltérés mutatkozik az együttélések gyakorisága tekintetében. A nők jelentős része – akkor is, ha a későbbiekben házasságot köt – első párkapcsolatban az együttélést választja. Bár ez az életforma-választás a fiatalabb korosztályok esetében gyakoribb, mint tíz évvel korábban volt, de a két generáció közötti eltérés nagyságrendileg kisebb, mint az a 3. ábrán a jelenleg élettársi kapcsolatban élők esetében látható. Az élettársi kapcsolatok előfordulási gyakorisága szerint mindkét ábrában megkülönböztethetjük az alacsony, közepes és magas frekvenciájú országok csoportját. Az így kialakult csoportokba mindkét vizsgálati szempont szerint ugyanazok az országok tartoznak, vagyis ahol alacsony az aktuálisan együttélők aránya, azokban az országokban – európai viszonylatban – alacsony azok aránya is, akik első párkapcsolatként nem a házasságot, hanem az együttélést választották.

4. ábra

A 25 éves korban élettársi kapcsolatban élő nők aránya
a házasságban és élettársi kapcsolatban élőkhez viszonyítva

Forrás: Klijzing és Macura (1997)

Magyarország Lengyelországgal, Olaszországgal, Spanyolországgal, Litvániával és Belgiummal együtt ezen alacsony frekvenciájú országok csoportjába tartozik. Bár az együttélést választó fiatal nők aránya tíz év alatt mintegy hétszeresére nőtt, de a házasságkötés preferálása még mindig elvitathatatlan, hiszen 70 százalékos a házasságkötés választása a nem házasságban történő együttélés 30 százalékos arányával szemben.

Svédországban és – újabban – Franciaországban szinte mindenki első együttélésként az élettársi kapcsolatot választja. Ez a gyakorlat Svédországban az idősebb, 35–39 éves női népesség esetén is általános volt, vagyis az utóbbi tíz évben számottevő magatartásváltozás nem következett be. Ezzel szemben Franciaországban tíz évvel ezelőtt korántsem volt annyira kizárólagos a házasságkötés nélküli együttélés, mint az a mai fiatalok körében tapasztalható. Ha nem is a svédországi mértékben, de az észak- és nyugat-európai országokban meghatározó életformává vált a fiatal 25–29 éves nők körében az élettársi kapcsolat. Az igen magas, 80 százalék körüli arány mögött az esetek többségében a próbaházasság igénye és gyakorlata húzódik meg, mint ahogy azt a kutatási tapasztalatok és a 3. ábra adatai bizonyítják. Más szóval, az esetek többségében nem a házasság elutasításával, csak időleges elhalasztásával állunk szemben. Németországban és Svájcban a házasságon kívül született első gyermekek alacsony aránya azt bizonyítja, hogy a házasságok többsége már az első gyermek születése előtt megkötötték, míg más országok-

ban – például Hollandiában – a kapcsolat törvényesítésére csak későbbi gyermek születésekor kerül sor. Országonként eltérő arányban, de nem jelentéktelen azon együttélések aránya sem, amiből soha nem lesz házasság.

Magyarországi helyzetkép

A házasságon kívüli születési arány Magyarországon az utóbbi néhány évben erőteljes emelkedést mutat.

Az 1900-as évek elején a házasságon kívüli születések aránya Magyarországon 9,4 százalék volt, ami akkoriban nemzetközi összehasonlításban magasnak volt nevezhető (Svédországban 13,6%, Ausztriában 12,4% volt); az európai országok többségében lényegesen ritkábban fordult elő, hogy a gyermekek nem házasságból jöttek világra. Az első világháború végén 11,8 százalékkal (1918) tetőzött, majd megkezdődött a csökkenés, és a két világháború között az illegitim születési arány 8–9% között volt. Ezzel Magyarország ekkor az európai középmezőnyben foglalt helyet. (Ausztriában ugyanebben az időszakban 17–18%, Svédországban 15–16% volt az arány.) A második világháborút követően az illegitim születések aránya hosszú időszakon keresztül tartósan alacsony volt, és számottevő emelkedést 1985-től tapasztalunk. Tíz év alatt a nem házasságon kívüli születések aránya csaknem kétszeresére emelkedett, miközben a házasságon kívüli születések hasonló ütemben csökkentek.

1996-ban hazánkban 23 813 házasságon kívüli szülés történt; ez az összes élveszületés 22,6 százalékát jelenti. Az arány a fővárosban kiemelkedően magas (28,0%), ugyanakkor meglehetősen nagy szóródás tapasztalható az ország különböző régiói (megyék) szerint.

A területi különbségek elemzése meghaladná a dolgozat kereteit. Arra azonban érdemes felfigyelni, hogy a GDP-növekedés, a munkanélküliségi ráta legkedvezőbb adatait felmutató Nyugat-Dunántúlon az arányok messze az átlag alatt maradnak.

A házasságon kívüli születések meghatározó többsége 20–29 éves nőktől származik. Ám a 17 éves és fiatalabb anyák aránya is igen jelentős, közel 13 százalék, egyes megyékben (Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg) pedig a 20 százalékot is meghaladja.

A házasságon kívül szült nők 80 százaléka hajadon, 17,5 százaléka elvált és 2,5 százaléka özvegy családi állapotú. Ez természetesen nem független az életkortól: a 20 éves vagy fiatalabb anyák csaknem valamennyien hajadonok, míg a 35 évesek és idősebbek csaknem 70 százaléka elvált családi állapotban hozza világra gyermekét. Az elmúlt egy-két évben e szülések több mint fele az első, közel 10 százaléka azonban már a negyedik, ötödik vagy további gyermek világra jöttét jelentette.

1. táblázat

Házasságon kívüli élveszületések területenként, 1996

Területi egység	Házasságon kívüli élveszületések	
	száma	aránya (százalék)*
Budapest	4 361	28,0
Bács-Kiskun	1 261	22,4
Baranya	1 055	25,1
Békés	868	21,5
Borsod-Abaúj-Zemplén	2 064	23,1
Csongrád	982	22,9
Fejér	1 024	23,2
Győr-Moson-Sopron	590	14,4
Hajdú-Bihar	1 263	19,2
Heves	633	20,7
Jász-Nagykun-Szolnok	1 015	22,6
Komárom-Esztergom	813	25,4
Nógrád	418	18,4
Pest	2 634	23,9
Somogy	939	27,2
Szabolcs-Szatmár-Bereg	1 571	20,0
Tolna	485	19,5
Vas	361	13,6
Veszprém	850	21,4
Zala	553	20,0
Külföld	105	28,8
Ismeretlen	14	60,9
Hajléktalan	4	44,4
Összesen	23 813	22,6
ebből:		
város	10 169	21,9
község	9 160	21,3

* Az összes élveszületés százalékában.

Az anyák korstruktúrájával kapcsolatban megállapítható, hogy nagyfokú fiatalodás következett be. A 20 évesnél fiatalabb anyáknál minden második gyermek házasságon kívül születik, ami 1980-hoz viszonyítva 2,5-szeres növekedést mutat. Az anya korának emelkedésével párhuzamosan csökken a házasságon kívüli születések előfordulási gyakorisága és a középkorú nőknél – miután azok túlnyomó többsége

házasságban él – érthető módon a legalacsonyabb. Ugyanakkor a viszonylag idősebb, de nem házas nők körében is számottevő az emelkedés, a 20–24 évesek esetében négyeszeres, a 25–29 évesek esetében háromszoros.

Az anyák iskolázottsága kedvezőtlenebb mint a korosztályuknak megfelelő női népességé: 56 százaléuk legfeljebb általános iskolát végzett, s csupán 4,4 százaléuk rendelkezik felsőfokú végzettséggel. Az életkor előrehaladásával azonban ez jelentősen javul, és a 30 éven felüli, házasságon kívül szült nők között a diplomások aránya (12%) már alig marad el a hasonló korosztályú női népesség egészében tapasztalttól (14–15%). Bár az iskolai végzettséget tekintve a házasságon kívül szülő nők többsége ma is az iskolázatlanabb rétegekből kerül ki – a hét osztályt vagy kevesebbet végzett anyák 60 százaléka hozza világra gyermekét házasságon kívül, a gimnáziumot végzetek körében ez az arány már csak 12,4 százalék, diplomások esetében pedig csak 7,5 százalék –, a legalacsonyabb és legmagasabb végzettségük közötti távolság egyre szűkül. 1990 és 1995 között 58 százalékkal nőtt a házasságon kívül születettek aránya, úgy, hogy miközben a nyolc osztály alatti végzettségük körében csak 20 százalékos volt a növekedés, a középiskolát végzeteknél ennek kétszeresével, a diplomások esetében pedig 70 százalékkal emelkedtek a nem házas szülések.

Az 1995-ben házasságon kívül szült nők kérdőíves vizsgálatának főbb eredményei

Munkánk középpontjában az 1995-ben házasságon kívül szült nők országos mintájának (Budapest 500, vidéken 1000 fő) kérdőíves vizsgálata állt.

A mintába csak a 18 éves és idősebb anyák kerültek be. Ezt az indokolja, hogy 1983 és 1993 között igen részletes longitudinális vizsgálatsorozatot hajtottunk végre a serdülőkori terhességekkel és élveszülésekkel kapcsolatban, amelynek első etapjában sikerült *teljeskörűen* megkérdezni mindazokat a 17 éves és fiatalabb nőket, akik egy adott fél év alatt az ország valamely kórházában, szülészeti intézményében gyermeket szültek. Ennek tanulságait jó néhány publikációban foglaltuk össze (Pongrácz–S. Molnár 1994). Ily módon a korosztály egyébként is egészen speciális problémáival nem kellett kérdőívünket terhelni, s egyben biztosíthattuk, hogy a mintában nagyobb súllyal vegyenek részt azok a korcsoportok, amelyek az újabb keletű változásoknak legdinamikusabb képviselői.

A szakirodalom igen sok példát kínál a nem házas kapcsolatból gyermeket vállaló szülők összetételének, a házasságban, illetve házasságkötés nélkül együtt élő párok társadalmi-demográfiai jellegzőinek, termékenységének, valamint az ún. egyszerűs családok problematikájának elemzésére a statisztikai és demográfiai fogalom- és eszköztár felhasználásával. Megközelítésmódunk ezektől annyiban tért el, hogy kutatásunk középpontjába azt a kérdést állítottuk: *miért vállalkoznak a nők gyermekük házasságon kívüli világrahozatalára*. Mintánk homogén abból a szempontból, hogy valamennyien azonos időpontban és nem házas családi állapotban szültek, családi életformáik azonban meglehetősen változatosak. Ily módon árnyaltabb képet alkothattunk a házasságon kívüli szülések mögött álló sajátos párkap-

csolatokról, ami nem csupán a – kétségtelenül nálunk is domináns – *élettársi együttéléseket* foglalja magába (73,4%), hanem az *alkalmi ismeretségeket* is (6,2%), továbbá olyan, a statisztikákban többnyire nem regisztrált életformát, mint *a szülők közötti szoros, de nem együttlakáson alapuló kapcsolat* (16,9%). (Az anyák 3,5%-ánál nem volt megállapítható az apával való kapcsolat jellege.) Ezek az életformák meglehetősen változékonyak, amelyeknek csak az egyik – jóllehet legmarkánsabb – variációja a szakirodalomban legtöbbet elemzett, a házasság gyermekszülés utáni megkötésének vagy az élettársi együttélés folytatásának alternatívája. Nem ritkaság az sem, hogy a gyermekszülés következtében az alkalmi ismeretség élettársi kapcsolattá változik, vagy éppenséggel emiatt romlik meg egy – akár már hosszabb ideje tartó – együttélés, és az élettársak véglegesen elszakadnak egymástól. Ugyanakkor arra is van példa, hogy a szoros kapcsolatot fenntartó, de nem közös lakásban élő szülőpároknak több közös gyermekük is van már; ezt az életformát továbbra is megfelelőnek, sőt „ideálisnak” tartják, noha őket a hivatalos statisztika ún. egyszülőes családként tartja nyilván. A családi életformák többfajta alternatívájának és gyermekszülés miatti változékonyságának bemutatása kutatásunk újszerű tanulsága.

A nemzetközi szakirodalom méltán egyik legtöbbet elemzett kérdése az a *strukturális változás*, ami a nem házas együttélések gyakoriságának növekedése következtében azok összetételében ment végbe az elmúlt évtizedekben. F. Prioux (1995) például érzékletesen mutatja be, hogy Franciaországban az 1950-es évekhez képest az 1990-es évekre duplájára emelkedett a nőtlen/hajadon együtt élő párok száma, s míg élettársi együttélések korábban főképp az alacsonyabb társadalmi státusú rétegekre voltak jellemzőek, mára az összetétel egyre inkább hasonlít a népesség egészére, illetve a házasokéra, más szóval: a nem házas együttélés egyre inkább jellemző életformává válik. Más példák is azt támasztják alá – állapítja meg –, hogy ez a strukturális változás Európa-szerte általános. Ezt a tendenciát Szűcs Zoltán (1996) általunk is felhasznált elemzése magyarországi viszonylatban is kimutatja. Az okok mögött kétségkívül tudati, értékrendbeli változások állnak. Ezek egyikét sokan a nők iskolai végzettségének növekedésében látják. Kierman és Lelièvre (1995) például meggyőzően bizonyítják, hogy a női iskolázottság emelkedése, a tanulásra fordított idő meghosszabbodása nyomán a korábbihoz képest nagyobb a magas iskolázottságú, szakképzett francia nők gyermekvállalási hajlandósága, ami részükről már nem jár együtt a házassági kötelék vállalásával. Ebben a tekintetben azonban az országonkénti eltérések is figyelemre méltóak: Nagy-Britanniában például a házasságon kívül gyermeket vállalók jóval fiatalabbak és kevésbé iskolázottak, mint Franciaországban, ami abból következik, hogy Nagy-Britanniában a fiatalok zöme kevesebb tanulás után, fiatalabb korban kezd el dolgozni, és helyzetüket családalapítással, gyermekvállalással stabilizálják.

A nem házas szülések társadalmi háttére az utóbbi években Magyarországon is jelentősen megváltozott: a kilencvenes években tapasztalt gyors növekedés legdinamikusabb képviselői nálunk is az iskolázottabb nők. Ezt empirikus vizsgálatunk is alátámasztja: „kétarcú” mintánkban egyaránt megtalálhatók a későbbi életkorban gyermekre vágyó, ám a házasság kötelékét nem vállaló iskolázott nők, de van utánpótlása azoknak is, akik bizonytalan egzisztenciájukat (alacsony végzettség, szak-

képzettség és munkahely hiánya stb.) a gyermekvállalással vélték stabilizálni. Adataink azt támasztják alá, hogy a nagyon fiatal korban házasságon kívül szült nők nagy része előbb-utóbb férjhez megy, és „kiesik” a nem házas anyák csoportjából, a későbbi életkorban (és nagyobb iskolázottsággal rendelkező) gyermeket vállaló anyák azonban már tudatosan – és többé-kevésbé véglegesen – választják a nem házas életformát.

Egy másik, sokat kutatott kérdés, hogy *a gyermek megszületése vajon ösztönzi-e a párokat a házasság megkötésére*. A demográfiai szakkutatások erre részben a gyermekszülések és a házasságkötések objektív dátumainak egybevetése alapján következtetnek, részben pedig olyan, adatfelvételek útján nyert dátumok egybevetései útján, mint „az együttélés kezdete” – „a teherbeesés időpontja” – „a gyermekszülés időpontja” – „a házasságkötés időzítésének időpontja” (vagy végleges elhagyásának szándéka). A házasságkötés és a gyermekszülés között eltelt idő rövidülése már néhány évtizeddel ezelőtt arra hívta fel a demográfusok figyelmét, hogy a házasságkötést egyre gyakrabban előzi meg a jövődöbéli szülők együttélése, és a kapcsolat törvényesítését alapvetően az a törekvés motiválja, hogy az első gyermek házasságban szülessen. Megjegyzendő, hogy ez a tendencia napjainkban is érvényes; a születések többsége házasságban történik, és mint a kutatások alátámasztják: észrevehetően növekszik a házasságon kívüli fogamzást követő házasságkötések számaránya; különösen a fiatalkori első terhességek esetén erős a nők törekvése a házasság mielőbbi megkötésére (vö. Lüscher–Engstler 1990; Guibert–Lantoine–Leridon–Toulemon–Villeneuve–Gokalp 1994). Ezt a serdülőkori terhességekkel és gyermekszülésekkel kapcsolatos saját vizsgálatunk is alátámasztja.

Mégis egyre gyakoribb, hogy – e tendencia érvényesülése mellett és ennek ellenére – a nem házas családi állapotban gyermeket szülő nők számaránya is növekszik. Az INED 1986. és 1994. évi családiállapot-felvételei például jól mutatják, hogy a két időpont között a házas termékenység alig változott, az élettársi kapcsolatban élő hajadonok gyermekvállalási hajlandósága viszont másfélszeresre nőtt, és a kutatók azt tapasztalták, hogy a szülők akár több gyermek felneveléséhez sem látják szükségesnek a házasság megkötését (vö. Guibert–Lantoine et al. 1994). Az egyik legérdekesebb kérdés éppen az lehet: mi az oka annak, hogy ugyanazon szocio-kulturális környezetben a nők, a szülőpárok egy része a terhesség bekövetkeztével, a gyermek megszületéséig igyekszik házasságot kötni, másik részük pedig egyáltalán nem érez ilyen indítást. A „*miért?*” kérdésre adandó választ a kutatók is hiányolják. Jogosan vetődik fel például az a kifogás, hogy az elemzések többnyire abból a feltételezésből indulnak ki: az élettársi kapcsolatokban minden gyermek a szülők elhatározásából jön világra. Márpedig e szülések számottevő hányada nem kívánt terhességből származik, és ez a fogamzásgátló eszközök hozzáférhetőségével és árával is összefügg (Wu 1996). (Saját kutatásunkban az élettársi kapcsolatban élő anyák csaknem egyharmada – az egyedülállóknak érthetően ennél nagyobb aránya – nem kívánt volna 1995-ben gyermeket szülni, de mert teherbe estek, terhesség-megszakításra sem akartak vállalkozni, vagy későn vették észre a terhességet. Az első gyermeket váró élettársaknál az arány alacsonyabb, de második vagy további gyermekszám mellett az anyáknak már fele nem tervezte előre az 1995. évi gyermekszülést.) Egy nem kívánt terhesség mögött állhat érzelmileg kevésbé meg-

alapozott párkapcsolat (vagy más, „objektív” akadály – például az apa házassági állapota), és ilyen esetekben nem várható el, hogy a gyermekszülés házasságkötésre ösztönözzön.

Nézetünk szerint azonban problémát okoz az is, hogy „a gyermekszülés házasságkötést ösztönző hatásának” mérésére a tisztán demográfiai megközelítésmód (metodika) kevésbé alkalmas. E „hatás” méréséhez definiálni kellene az időintervallumot: mennyi időnek kell eltelnie a gyermekszülés és a házasságkötés között ahhoz, hogy e törvényes aktust a gyermekszülés hatásának tulajdonítsuk. Márpedig ezek a döntések nagyon is egyéniek. Esetünkben például az 1995-ben szült nők alig 6 százaléka érezte csak szükségesnek, hogy a szülés utáni hónapokban mielőbb házasságra lépjen az apával, de a szülés után is élettársi kapcsolatban maradtak több mint egyötöde „rövidesen” házasságkötést tervez, további 35–36 százalék pedig „talán, még nem döntöttek” – választ ad. Ebben az anya családi állapotának is van szerepe: a hajadonok inkább számítanak egy későbbi házasságkötésre, az elváltak már jobban tartanak egy esetleges, újabb kudarctól. Az „ösztönző hatás” akár évekkel később érvényesül csak: a kilencvenes évek elején a sokgyermekes családokkal kapcsolatos kérdőíves vizsgálatunkban arra is láttunk példát, hogy a szülők csak akkor kötöttek házasságot, amikor a legidősebb gyermek iskolába került, feltehetően azért, hogy a gyermeket megóvják a megkülönböztetett bánásmódtól (Pongrácz–S. Molnár 1991). A gyermek világra jöttének házasságkötést ösztönző hatása tehát egészen hosszú időre elnyúlva érvényesülhet – akár a második, harmadik közös gyermek után –, és természetének feltárása inkább szociológiai megközelítésmódot, metodikát igényel.

Nem kívánt terhesség, rossz időzítés, a terhesség késői észrevétele esetében nem tudunk biztos megállapítást tenni arra vonatkozóan, hogy „az anya hogyan döntött volna”, ha párkapcsolata problémátlan, ha terhessége előre tervezett, ha mindkettőjük által kívánt gyermek jött volna világra. Bizonytalan az anyák későbbi időszakra vonatkozó házassági terve is. A nemzetközi és hazai tapasztalatok szerint ugyanakkor növekszik azoknak a nőknek (szülőknek) a számaránya, akik *gyermekkel, de házasság nélkül* tervezik életüket. (Esetünkben ez egyértelműen az élettársi kapcsolatban élő anyák mintegy 40 százalékáról állítható, akik 1995-ben gyermeket kívántak szülni, de kijelentésük szerint egyáltalán nem akarnak házasságot kötni.) A „*miért?*” kérdése mindenekelőtt e csoport számára válik adekváttá.

A kutatások többnyire közvetett módon adnak választ erre a kérdésre. Ha a populációban magas és növekvő az iskolázott nők aránya, mögötte új értékrend (individualizáció, szabad életforma-választás, a hivatalos kötöttségektől, szabályoktól való mentesülés igénye stb.) megjelenését és terjedését sejtik. Ha a helyzet éppen a fordítottja: főképp alacsony társadalmi státusú, szakképzetlen, nagyon fiatal népességre jellemző, akkor az vélhető, hogy a társadalmi státus, az egzisztencia bizonytalanságát igyekeznek kompenzálni gyermekvállalás, családalapítás révén. Ezek a feltevések bármennyire valószínűek, számunkra is elfogadhatónak tűnnek, mégis egyet kell érteni azokkal, akik – legalábbis ma még – egzakt kutatási célokra meg lehetőségen kidolgozatlanul tartják az „új értékekkel való azonosulás”, a „bizonytalanság érzése”, a „hagyománykövetés” fogalmait. Kutatásunk legfőbb törekvése ezért éppenséggel a házasságkötés nélküli gyermekvállalással kapcsolatos attitűdök

feltárására, „nevesítésére” tett kísérlet volt. Ennek egyik kardinális kérdése az, hogy a „nem házas szülő” státusát választók milyen értékeket (előnyöket) tulajdonítanak az élettársi együttélésnek a házassággal szemben, a másik pedig a gyermek szempontjainak mérlegelése: tudja-e az élettársi kapcsolat ugyanazt a biztonságot nyújtani a gyermekek számára, mint a házasság, érzelmileg érinti-e a gyermekeket, hogy szüleik milyen kapcsolatban élnek. A házasságon kívül szült nők attitűdjeit mindkét kérdésben viszonyítani tudjuk lakossági véleményekhez, valamint a fiatal felnőtt generáció (a 20–40 év közöttiek) állásfoglalásához (vö. Cseh–Szombathy et al. 1994; S. Molnár 1993).

Ami az élettársi együttélések terjedésének, az élettársi életformának egyre nagyobb *társadalmi elfogadottságát* illeti, azt ma már a nemzetközi szakirodalom is evidenciaként kezeli, amint többek között az Európai Termékenységi és Családvizsgálat is tanúsítja. E vizsgálathoz 1992–1993-ban Magyarország is csatlakozott, eredményeiről Kamarás Ferenc (1995) összefoglaló tanulmánya tudósít. Kutatásaink (mind a lakossági vélemények, mind a fiatal generáció állásfoglalása, mind pedig a nem házas anyák attitűdjei) egybecsengnek ezzel abban a tekintetben, hogy az élettársi kapcsolat választása nem jelent „házasságellenességet”; az érintettek meghatározó többsége nem tartja „elavult intézménynak” a házasságot, nem hajlandó a két életformát az erkölcsök dimenziójában összehasonlítani. A nem házas anyák a két páros életformát egyformán jónak, ideálisnak tartják, és – mint már arról szóltunk – elég sokan vannak, akik a későbbiekben akár a maguk számára is választható életformának gondolják a házasságot. Az attitűdök arra vallanak, hogy az élettársi együttélés minden tekintetben egyenértékű versenytársa a házasságnak, és egyéni ízlés, egyéni döntés kérdése, hogy valaki ragaszkodik-e a tradíciókhoz, vagy ehhez való viszonyát lazábban kezeli.

Némiképp más a helyzet a gyermek szempontjainak mérlegelésénél. A szakirodalom figyelme – érthető módon – jobbra az ún. egyszülős családokban nevelkedő gyermekek helyzetére irányul, ami annyiban kapcsolódik a nem házas szülők gyermekeinek problémájához, hogy mivel az élettárs szülők együttélése kevésbé stabil, az is gyakoribb, hogy a gyermekek – akár kezdettől, akár relatíve rövid idő elteltével – az egyik szülőnél (főképp az anyánál) maradnak. Ami az együttélő élettárs szülők gyermekeit illeti, szokás említeni, hogy esetükben nagyobb az esély a szülők korábbi kapcsolataiból származó gyermekeinek közös családba kerülésére, ami nevelési problémákat vet fel, és általában a gyermekek „helyzetének rendeződéseként” értelmezik, ha a szülők a későbbiekben mégiscsak házasságot kötnek (vö. Schwarz 1995). A gyermek szempontjait nálunk a lakosság is kifejezetten hagyományos módon mérlegeli: a többség azt helyeselné, ha az élettárs szülők legkésőbb a gyermek megszületéséig mindenképpen házasságot kötnének. A fiatal generáció (20–40 év közötti férfiak és nők) ebben engedékenyebb: elfogadják ugyan, hogy „a gyermekeknek nem mindegy, szüleik élettársi kapcsolatban élnek-e vagy házasságban”, de – ha már élettársi együttélés mellett döntött egy pár – nem írnák elő számukra a házasságkötést akkor sem, ha kapcsolatukból gyermek származik. Az általunk vizsgált nem házas anyák attitűdjei még inkább elszakadnak a közvélemény normatívájától, de valamelyest generációjuk álláspontjától is: körükben erős többségi nézet, hogy *„egy egészséges nőnek fontosabb, hogy gyermeke legyen, mint az,*

hogyan az apa férj-e vagy élettárs”, csaknem 60 százalékuk meggyőződése, hogy „a gyermekeknek ma már mindegy, szüleik házasságok vagy élettársak”, és kevesebb mint egyharmaduk gondolja csak azt, hogy perspektívában „a házasság nagyobb biztonságot jelent a gyermekek számára”. Ez utóbbival még azoknak is csak fele azonosul, akik közvetlenül a gyermekszülés után házasságot kötöttek, és még kevesebben, akik „rövidesen házasságkötést terveznek”. Nem állítható tehát, hogy az együtt élő szülők későbbiekben megkötött házasságait kizárólag a gyermek vélt érdekei motiválják, de az sem, hogy a házasságkötés mellőzése a gyermek szempontjainak figyelmen kívül hagyását jelenti. A pro vagy kontra döntésekben sok más motívum (is) szerepet játszik (pl. a párkapcsolat érzelmi megszilárdulása, az anyagi- és lakáskörülmények rendeződése, a szülők családi állapotának rendeződése, a nagyszülők hozzáállása stb. stb.). A nem házas anyák gyermekeinek meghatározó többsége egyébként kétszülős családban nevelkedik. A vizsgálat időpontjában második vagy további gyermeküket világra hozó anyák több mint 50 százalékának legalább egy gyermeke származott már ugyanattól az apától (de van, akinek akár két vagy három gyermeke is), ami kapcsolatuk tartósságát mutatja. A közgondolkodás egészétől vagy akár saját generációjuk értékrendjétől eltérő attitűdjeiket – úgy tűnik – személyes tapasztalataikra alapozzák. Igaz lehet tehát, hogy bár a hagyományos családi értékek fellazulása, változása általános jelenség a társadalomban, az azoktól való távolodásban a leghatározottabb cezúrát az jelenti, hogy a szülők vállalják-e akár több közös gyermek felnevelését anélkül, hogy a házasság megkötését szükségesnek tartanák.

Általános tapasztalat, hogy az egyes országokban a családjognak, a családpolitikának is számolnia kell a nem házas szülések növekvő arányával, illetve azokkal a következményekkel, amelyeket ez a családok helyzetére, a gyermekek nevelkedési körülményeire gyakorol. Ami a családjogot illeti, először a skandináv országokban, majd az 1980-as évek végén Belgiumban, Nagy-Britanniában, Ausztriában, Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban, Görögországban olyan törvényt módosítások léptek életbe, amelyek az egymással házasságot nem kötött szülők jogait és felelősségét a gyermek felügyelete terén a házas szülőkéhez közelítik, biztosítva a gyermek jogát mindkét szülőjéhez (vö. Prioux 1994). Kutatásaink azt mutatják, hogy hasonló lépésekre nálunk is nagy igény lenne: lakossági közvélemény-kutatásunkban a megkérdezettek csaknem 70 százaléka teljes mértékben, vagy legalábbis részben egyetért azzal, hogy „az élettársi kapcsolatot ugyanúgy védjék a törvények, mint a házasságot”, és – érthető módon – még inkább határozott véleménye ez a házasságon kívül gyermeket szült nőknek (85%).

A törvényt módosítások mellett is igaz azonban, hogy a nem házas szülések képezik az egyszülős családok egyik legfőbb „utánpótlását”, ami az esetek túlnyomó többségében az anyát jelenti. (Így van ez Svédországban is, amelyet pedig az emancipált apák országaként szokás emlegetni.) Ismert, hogy hátrányaik enyhítése érdekében a családpolitika, a szociálpolitika nagy erőfeszítéseket tesz, és többnyire pozitív diszkriminációval kezeli e családokat. A kutatók gyakori kérdésfelvetése, hogy ez a pozitív diszkrimináció vajon nem ösztönzi-e a gyermekvállalásban érintett párokat arra, hogy ne törekedjenek a házasság megkötésére (vö. Waite 1995). Hogy ebben lehet némi igazság, arra korábban Németország volt keleti régiójának példá-

ját szokták említeni, ahol – az NDK pronatalista népesedéspolitikájával összefüggésben – kiemelten támogatták az egyedülálló szülőket (pl. lakáshoz jutásban), és a nem házas születések aránya ezzel egy időben indult gyors növekedésnek. Az újabb adatok azonban arra vallanak, hogy az összefüggés nem ennyire egyértelmű és direkt; a nem házas szülések a két régió egyesítése után is növekedtek a volt kelet-német területen, pedig 1989 után a családpolitika a kétszülős családoknak igyekezett kedvezni. (1992-ben például a volt NDK területén 42 százalék volt a nem házas születések aránya, míg a volt nyugat-német területen 20 százalék alatt maradt (vö. Witte–Wagner 1995; Eberstadt 1994). Saját adataink azt látszanak alátámasztani, hogy a szociális kedvezményeknek kétségkívül *van* – ha nem is túl nagy – szerepe a házasság nélküli gyermekvállalásban. A megkérdezett anyáknak valamivel több mint egyötöde (22%-a) értett egyet azzal, hogy *„mivel az egyedülálló szülők több szociális támogatást kapnak, attól kell függővé tenni a házasságkötést, hogy anyagilag melyik az előnyösebb”*, és elsősorban olyanok vélekedtek így, akik egyébként is jórészt szociális támogatásból élnek, akik számára a gyes, az „emelt összegű” családi pótlék alapvető megélhetési forrás. Bár ez nem túlságosan magas arány (és még kevesebb – 5–6% csak – azoké, akik saját életükre vonatkoztatva is határozottan ezzel indokolták, hogy miért nem kívánnak férjhez menni), meg kell jegyezni, hogy az adatfelvétel az ún. Bokros-csomag életbelépése előtti időszakban történt. Kérdezettjeinknek ekkor még nem voltak tapasztalataik arról, hogy milyen „anyagi előnyök” származhatnak abból, ha a gyes, a családi pótlék elnyerésénél a család egy főre jutó jövedelmébe az apa keresetét nem számítják be, mert vagy nem deklarálják az élettársi együttélés tényét, vagy pedig olyan élethelyzetet teremtenek, amelyben a szülőpár minden szempontból szoros kapcsolatban marad, de nem laknak közös lakásban. A lakosság is borúlátó volt ebben a kérdésben 1995 végén, a családtámogatások lefaragása után. Akkori közvélemény-kutatásunk szerint az emberek csaknem 60 százaléka részben vagy teljes mértékben elképzelhetőnek tartotta, hogy *„mivel az egyedülálló szülők könnyebben jutnak támogatáshoz, több lesz a válás, vagy eleve nem kötnek házasságot”* (vö. Pongrácz–S. Molnár 1996). Nem kizárt, hogy a gyermeknevelési támogatások rendszerében 1995-ben bekövetkezett változásoknak a házasságkötés elkerülésére motiváló hatásával a közeljövőben még számolni kell.

Összefoglalva, megállapítható, hogy nemcsak a házasságon kívüli szülések számának növekedését mutató kemény statisztikai adatok, hanem az e tendenciát produkáló népesség motivációi, attitűdjei, értékrendje is azt támasztják alá, hogy a családi életforma közelít a nyugat-európai tendenciához. Mint bemutattuk, a mai Európában is még nagy az eltérés a skandináv és a dél-európai családmodell között. Valószínű azonban, hogy néhány évtizeden belül az európai népesség egésze közelebb kerül egymáshoz ebben a tekintetben is, és a magyar viszonyok sem fognak túlságosan eltérni a többi európai ország helyzetétől. Ez természetesen a családjog, a családpolitika, a családok támogatását szolgáló szociálpolitika bizonyosfajta átalakítását is igényli. Nagy kérdés, hogy a változások a családi együttélés stabilitásának gyengülését jelentik-e, olyan folyamatot, amely nem lassítható, visszafordíthatatlan. A nemzetközi szakkutatók nem adnak erre egyértelmű választ (vö. Roussel 1991). Van olyan felfogás, amely szerint a modernizáció felgyorsulása

szükségképpen szétfeszítit a hagyományos kereteket, és a család egyre kevésbé nevezhető majd társadalmi normáknak megfelelő intézménynek, sokkal inkább az egyének közötti magánjellegű megegyezésen fog alapulni. Vannak azonban másféle álláspontok is. Kutatásunk alapján magunk is hajlunk annak elfogadására, hogy a családi együttélés hagyományostól eltérő normáinak, értékeinek terjedése nem jelenti azt, hogy vele együtt magának a családnak az értéke is csökkenne. A család, a gyermek megkülönböztetett elsőbbsége – amely Magyarországra különösen jellemző – olyan országokban is kimutatható, amelyekben a törvényes házasság mellett a családi életközösségek más – kötetlenebb – alternatíváinak jelenléte megszokottabb. El kell fogadni, hogy a családra vonatkozó szemléletmód sokfélesége korunkban természetes, normális állapot. Ám csak e változásokat rugalmasan követő családpolitikától, családjogtól várható el, hogy a modernizáció felgyorsulására a családok – függetlenül hagyományos vagy nem hagyományos formáiktól – ne olyan válaszokat adjanak, amelyek stabilitásukat gyengítik, funkcióik feladásához vezetnek.

Hivatkozások

- Cseh-Szombathy László–S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné–Utasi Ágnes 1994. Családi értékek – családi normák. In: *Magyarország átalakulóban*. Népjóléti Minisztérium, 7–41.
- Eberstadt, N. 1994. Demographic Shocks After Communism: Eastern Germany, 1989–93. *Population and Development Review*, 1, 137–152.
- Guibert-Lantoine, C.–Leridon, H.–Toulemon, L.–Villeneuve-Gokalp, C. 1994. La cohabitation adulte. *Population & Sociétés*, Sept. 1–4.
- Kamarás Ferenc 1995. Európai Termékenységi és Családvizsgálat Magyarországon. *Demográfia*, 4, 309–339.
- Kierman, K.–Lelièvre, É. 1995. Devenir parent hors mariage en France et en Grande-Bretagne: Les différentes facettes d'un Statut particulier. *Population*, 3, 203–207.
- Lüscher, K.–Engstler, H. 1990. Pluralität in Grenzen. Eine sozio-demographische Typologie aktueller Formen der Familiengründung in Schweiz. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 3–4, 407–413.
- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit 1991. *Sokgyermekes családok*. KSH NKI Kutatási Jelentései, 41. sz.
- 1994a *Serdülőkorban szült anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek longitudinális vizsgálata*. KSH NKI Kutatási Jelentései, 53. sz.
 - 1994b *Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban*. KSH NKI Kutatási Jelentései, 52. sz.
 - 1996. *Változások a gyermektámogatások rendszerében és azok megítélése a közgondolkodásban*. KSH NKI Kutatási Jelentései, 57. sz.

- Prioux, F. 1994. Le droit et les familles non mariées en France. *Population*, 6, 1347–1374.
- 1995. La fréquence de l'union libre en France. *Population*, 3, 828–844.
- Roussel, L. 1991. Les „futuribles” de la famille. *Futuribles*, 153, 3–21.
- S. Molnár Edit 1997. Szülői, családi attitűdök különbségei a gyermeküket egyedül nevelő, valamint a teljes családban élő nem házas anyák körében. A T0 19189. sz. OTKA-kutatás zárótanulmánya. Kézirat.
- S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné–Kamarás Ferenc–Hablicsek László 1998. Házaságon kívüli szülések. KSH NKI Kutatási Jelentései, 61. sz.
- Schwarz, K. 1995. In welchen Familien wachsen die Kinder und Jugendlichen in Deutschland auf? *Bevölkerungswissenschaft*, 3, 271–292.
- Szűcs Zoltán 1996. Az élettársi kapcsolatban élő családok társadalmi, demográfiai jellemzői. KSH NKI Kutatási Jelentései, 56. sz.
- Waite, L. J. 1995. Does Marriage Matter? *Demography*, 4, 483–507.
- Witte, J. C.–Wagner, G. G. 1995. Declining Fertility in East Germany After Unification: A Demographic Response to Socioeconomic Change. *Population and Development Review*, 2, 318–335.
- Wu, Z. 1996. Childbearing in Cohabital Relationships. *Journal of Marriage and Family*, 2, 281–292.